

תוכן העניינים

ט	שלמי תודה
י	קיצור שמות הארכיונים
1	מבוא: דרכי לחקר התנועה הרוויזיוניסטית
15	התנועה הרוויזיוניסטית ותנועת העבודה: שאלת קווי המתאר
34	הביקורת הרוויזיוניסטית על הנהגת היישוב בתקופת השואה
54	בין איבה לקרבה: יחסו של דוד בן-גוריון לרוויזיוניזם וזרמיו
98	מאצ"ל לגח"ל: קווי מתאר של תנועת החרות, 1948–1965
124	לאן נעלם מנחם בגין? היעלמותו ב־1951 ומשמעותה
156	הדגל החלופי: קשרי ישראל עם גרמניה בתנועת החרות, 1951–1967
192	תנועת החרות ומשפט קסטנר
215	תנועת החרות: שמואל תמיר ומשפט קסטנר: שלושה מסמכים מארכיונו של אריה בן-אליעזר
236	נסיכי ההדר
247	מפתח שמות

מבוא

דרפני לחקר התנועה הרוויזיוניסטית

יותר מעשור שנים אני עוסק בחקר התנועה הרוויזיוניסטית ומנהיגיה. כתבתי שני ספרים על קורות תנועת החרות: הראשון עוסק בשנות הקמתה¹ והשני עוסק בשנות ביסוסה.² כתבתי לא מעט מאמרים על תולדותיה והדרכתי תלמידים שכתבו עבודת מחקר על אודותיה: עבודות דוקטור ועבודות גמר. בניגוד לספרי שעסק במשפטו של ישראל קסטנר, שהשאיפה לכתביבתו קיננה בלבי עוד בהיותי תלמיד מחקר, כתיבת הספר הראשון על תנועת החרות החלה במידה רבה במקרה.

מדריכי בעבודת הדוקטור, פרופ' ישראל גוטמן, מנע ממני מלעסוק בפרשת קסטנר בראשית צעדיי המחקריים. הוא טען, בצדק מוחלט, כי לא כדאי לכתוב עבודה על נושא כה טעון ועמוס. הוא פנה אליי בנעימה אבהית ואמר: "נבחר נושא פחות מורכב ואחרי זה תוכל לכתוב על זה. הרי אתה אדם צעיר והעולם פתוח לפניך". כתבתי עבודת דוקטור על יחסה של מפא"י להשמדת יהודי אירופה – נושא מורכב אך נפיץ פחות ממשפט קסטנר.³ ספרי על משפט קסטנר יצא לאור בשלהי 1995,⁴ מועד שהיה סמלי וטרגי: זמן קצר לפני רצח ראש הממשלה יצחק רבין, שהיה קורבן להסתה דמונית, כמו ישראל קסטנר.

עם סיום כתיבת הספר, התחלתי לחקור נושא רגיש אחר: יחסה של החברה הישראלית לשילומים מגרמניה המערבית. במסגרת מחקר זה עסקתי ביחסה של תנועת החרות לסוגיה הזאת. לכאורה, יחסה היה

- 1 ממחותרת לוחמת למפלגה פוליטית: הקמתה של תנועת החרות, 1947–1949, שדה בוקר 2002.
- 2 הצעד הראשון לכס השלטון: תנועת החרות, 1949–1955, ירושלים 2007 (להלן: הצעד הראשון)
- 3 עבודת הדוקטור הפכה לספרי הראשון: מודעות וחוסר אונים: מפא"י לנוכח השואה, 1945–1994, ירושלים 1994.
- 4 האיש שנרצח פעמיים: חייו, משפטו ומותו של ישראל קסטנר, ירושלים 1995.

חד־משמעי וחק מפקפוקים: התנועה התנגדה לשילומים ולכל מגע עם גרמניה, ומנהיגה מנחם בגין עמד בראש מאבקה הנחרץ שנשא אופי דתי כמעט. התחלתי לנבור במסמכים במכון ז'בוטינסקי, ארכיון התנועה הרוויזיוניסטית, ובמהלך הנבירה הגעתי למסקנה שהייתה מפתיעה מבחינתה. מצאתי כי דמותו של בגין העולה מהמסמכים היא דמות מורכבת וחדתית, ורחוקה מרחק רב מהסטראוטיפים שדבקו בו. יתרה מזאת, גיליתי כי גם הממונים על הנצחתו משום מה משתדלים לטשטש את המורכבות והעומק העולים מהמסמכים. כך לדוגמה, מן התייעוד עולה כי כאשר הפולמוס על השילומים החל, בראשית 1951, תמך מנחם בגין בדרישת הממשלה לשילומים באופן מובהק ואפילו נמרץ. בגין עצמו לא יזם ולא ארגן את המאבק של תנועתו נגד השילומים מכיוון שבאותם ימים הוא נעלם מהזירה הפוליטית. אחרים קבעו את תפקידו במערכה האחרונה – בהפגנת חרות שנערכה בכיכר ציון ביום פתיחת הדיון בכנסת על השילומים (7 בינואר 1952). אחרי ההפגנה הזאת, שאיימה לערער את הדמוקרטיה הישראלית, מיתנה תנועת החרות את מאבקה באופן ניכר. הרושם הקשה שנוצר בקרב הציבור כולו בעקבות ההפגנה, הפריע למאמצי התנועה לשרוד אחרי המכה הקשה שספגה בבחירות לכנסת השנייה.⁵

הפער הגדול בין התמונה המקובלת לבין התמונה ההיסטורית, שהייתה אז עלומה מבחינתי, עורר את סקרנותי. רציתי לכתוב ספר על תנועת החרות והשילומים – נושא קרוב למדי למשפט קסטנר. היה יסוד משותף למאבק נגד ישראל קסטנר ולמאבק נגד השילומים והוא ההתנגדות למגעים עם "השטן", ולא משנה מה המניעים לכך. קסטנר יצר קשר עם "השטן", אדולף אייכמן, כדי לנסות להציל את יהודי הונגריה מהתופת של ההשמדה הנאצית. ממשלת ישראל יצרה קשר ישיר עם נציג "השטן", הקנצלר קונרד אדנאואר, כדי להציל את הכלכלה הקורסת של מדינת היהודים. עצם המגעים נתפס על ידי תנועת החרות כדבר שאין חמור ממנו. כתבתי ראשי פרקים לספר ואף התחלתי לכתוב טיוטה ראשונית של מבוא דרמטי שתיאר את מהלך ההפגנה בכיכר ציון – תיאור שסיימתי

5 בבחירות האלה, שנערכו ב־30 ביולי 1951, תנועת החרות הפסידה כמחצית כוחה: היא ירדה מ־14% (11.5%) חברי הכנסת שהיו לה בכנסת הראשונה ל־8% (6.6%). הנקודות האלה עולים במאמרי "הדגל החלופי: קשרי ישראל עם גרמניה המערבית בתנועת חרות, 1967–1951", ציון, סז, ד (תשס"ב), עמ' 401–435, המתפרסם בקובץ זה.

שנים לאחר מכן בספרי השני על תנועת החרות.⁶ אחד מפרקי הספר המיועד היה מבוא הדן בהקמת תנועת החרות. חיפשתי מחקרים העוסקים בסוגיה הזאת, והתברר לי כי אין כלל מחקרים כאלה. הטרידה את מנוחתי השאלה: מדוע לא נכתבו מחקרים על תנועת החרות? שאלה זו הניעה אותי לעסוק בנושא.

התחלתי לעסוק בו בקיץ 1997, בעצם ימי שלטונה של ממשלת בנימין נתניהו (בכהונתו הראשונה). באותם ימים ציינה התקשורת עשרים שנים למהפך הפוליטי הראשון שהתחולל במאי 1977. תנועת החרות הייתה המרכיב המרכזי של הליכוד – שהיה מאז במשך שנים רבות מפלגת השלטון. למרות זאת לא נכתבו מחקרים עליה. נכתבו מחקרים מעטים על התנועה הרוויזיוניסטית ועל אישים ואירועים הקשורים אליה כמו מחקרי יוסף הלר, שקשה להגזים בחשיבותם. הבולט שבהם הוא ספרו על לח"י.⁷ ואולם לא נכתב דבר על תנועת החרות בכללה ועל נסיבות הקמתה. מצאתי מחקר אחד: עבודת גמר שהיא עבודה חלוצית, אך מיושנת ומתבססת על תיעוד חלקי.⁸

כדי לחדד את הנקודה הזאת ראוי לערוך השוואה בין המצב ההיסטוריוגרפי של התנועה הרוויזיוניסטית לבין המצב ההיסטוריוגרפי של תנועת העבודה, ובמיוחד של מפלגתה המרכזית – מפא"י (מפלגת פועלי ארץ-ישראל). נכתבו מחקרים רבים על תולדותיה, אישיה וזרמיה האידאולוגיים של תנועת העבודה בידי היסטוריונים מרכזיים ומובילים של האקדמיה הישראלית. הבולטים שבהם הם: יוסף גורני שכתב על אחדות העבודה "ההיסטורית";⁹ אניטה שפירא שכתבה ביוגרפיה על ברל כצלנסון, מהאבות המייסדים של תנועת העבודה, ספר שהפך לרב מכר;¹⁰ מאיר אביזהר שכתב על מפא"י עד לפילוגה ב-1944;¹¹ ישראל קולת שכתב עבודת דוקטור על העלייה השנייה שמשמשים בה עד היום, אף

6 צעד הראשון, פרק שלישי: ההפגנה בירושלים – הרווח וההפסד, עמ' 101–131.

7 יוסף הלר, לוחמי חרות ישראל: אידיאולוגיה ופוליטיקה, 1940–1949, ירושלים 1989.

8 דובי ברגמן, "תנועת החרות: מארגון מחתרת למפלגה פוליטית", עבודת גמר, אוניברסיטת תל-אביב 1978.

9 יוסף גורני, אחדות-העבודה 1919–1930, היסודות הרעיוניים והשיטה המדינית, רמת-גן 1973.

10 אניטה שפירא, ברל – ביוגרפיה, תל-אביב 1980.

11 מאיר אביזהר, בראי סדוק: אידיאלים חברתיים ולאומיים והשתקפותם בעולמה של מפא"י, תל-אביב 1990.

שלא הפכה לספר.¹² רוב הספרים יצאו לאור בהוצאות ספרים "ביתיות": עם עובד או הקיבוץ המאוחד. מבחינה זאת, הפער הוא גדול מאוד. זאב צחור, שחקר את תולדות תנועת העבודה וגם את תולדות התנועה הרוויזיוניסטית, כתב על כך: "המחקר האקדמי המתמקד בימין הציוני ותולדותיו דל מאוד. דלות זו בולטת ביתר שאת מול עושר המחקר העוסק בשמאל". צחור דוחה את ההסבר המקובל לשאלה זו, שלפיו "השמאל שלט שנים רבות במדינה, טיפה את מוסדות המחקר המקורבים אליו וקיפח את מוסדות המחקר של הימין", וקובע כי ההסבר הוא פשטני. אחד מההסברים לכך הוא מיעוט החומר התיעודי על הימין הרוויזיוניסטי. ועל כך צחור כתב: "מראשיתו נטה השמאל, בעולם ובתנועה הציונית, לתעד את עצמו, לשמר את התיעוד ולהנחילו בתודעה [...] הימין, שבמהותו מחשיב מיתוס ורומנטיקה יותר מאשר היסטוריה, לא הקפיד של שמירת המסמכים".¹³

כך אפוא מצאתי את עצמי כותב ספר על פרק מכריע בתולדות התנועה הרוויזיוניסטית: כיצד הוקמה תנועת החרות – הגוף הפוליטי שהפך את התנועה הרוויזיוניסטית מתנועה שולית למפלגת שלטון.

קודם לכתיבת המחקר על חרות, בשלהי שנות השמונים, הקים פרופ' יואב גלבר קבוצת מחקר שמטרתה הייתה לעסוק בתחום היסטורי זה. גלבר הקים אותה במסגרת "מוסד הרצל" – מכון לחקר הציונות באוניברסיטה חיפה – שהפכה לביתי האקדמי. באותם ימים התחלתי לכתוב את מאמרי הראשונים העוסקים בחקר התנועה. הראשון מביניהם ניסה להגדיר את קווי המתאר בין שתי היריבות הגדולות בתנועה הציונית.¹⁴ הראייה שביטאתי בו הייתה שונה מזאת שהוצגה בספרים פולמוסיים שפורסמו בראשית שנות השמונים בעקבות מהפך 1977 ובימי מלחמת לבנון הראשונה. הם הציגו את התנועה הרוויזיוניסטית כגוף מונוליתי ואת היחסים שבין שתי התנועות כניגוד גדול, ואפילו כתהום. על כריכת אחד מהם נכתב כי הספר "מסביר את הניגוד המהותי בין תנועת הפועלים והרוויזיוניזם בגישות השונות לחיים על כל גילוייהם. תנועת העבודה תפסה את

12 ישראל קולת, "אידיאולוגיה ומציאות בתנועת העבודה בארץ־ישראל, 1905–1919", עבודת דוקטור, אוניברסיטה העברית בירושלים, 1964.

13 זאב צחור, "ממשיך או אלטרנטיבה", הארץ־ספרים, 13 באוגוסט 2003. המאמר הוא ביקורת על ספרי ממחלת לחמת למפלגה פוליטית: הקמתה של תנועת החרות, 1947–1949.

14 "התנועה הרוויזיוניסטית ותנועת העבודה: שאלת קווי המתאר". המאמר מופיע בספר זה.

הציונות כמהפכה פנימית; שינוי אורח החיים של האדם היהודי, ואילו הרוויזיוניסטים הגיעו, מתוך גישה אחרת אל החיים היהודיים לציונות כמהפכה חיצונית".¹⁵

לעומת זאת, במאמרי הצגתי גישה ולפיה התנועה הרוויזיוניסטית היא לא מונוליתית אלא פלורליסטית ורווית מתחים, סתירות ומאבקים פנימיים שאפשר לראותם כמאבקים בין הדורות לבין מוסדות התנועה: התנועה הפוליטית (הצה"ר [הציונים הרוויזיוניסטים]) ואחר כך הצ"ח [ההסתדרות הציונית החדשה], תנועת הנוער (בית"ר) ותנועת המחתרת (אצ"ל). לדעתי, תנועה זו מלאת שסעים וקונפליקטים, דבר שהופך את העיסוק בה למרתק כי "הקונפליקט הוא גיא החיזיון".¹⁶

אפשר למצוא בה דמויות מרתקות המייצגות זרמים והלכי נפש שונים ואף מנוגדים, כמו אוריאל הלפרין-שלח (יונתן רטוש), נביא התנועה הכנענית,¹⁷ ישראל שייב (אלדד), האידאולוג של הימין הרדיקלי, נתן ילין-מור (פרידמן), חבר מרכז הלח"י שעמד בראש בפלג השמאלי של המחתרת וערי ז'בוטינסקי, בנו היחיד של האב המייסד של התנועה הרוויזיוניסטית שהתנגד לדרכו של מי שנתפס כממשיכו של אביו – מנחם בגין.

כשהתחלתי לעסוק בחקר הרוויזיוניסטים ניצבתי מול בעיה שאינה אקדמית טהורה הנוגעת ליכולתי לחקור גוף פוליטי שעמדותיו שונות מעמדותיי שלי. האם אני, שבאתי ממשפחה מפא"יניקית מובהקת, והמוזהה עם חוגי "שלום עכשיו", מסוגל לחקור אותה באובייקטיביות? אחד מהראשונים שהעלו את השאלה הזאת היה ד"ר ראובן הכט, שנמנה עם אצולת התנועה ואף מימן את הפרויקט. באופן דיסקרטי הוא שאל את יואב גלבר: "האם ד"ר ויץ מסוגל לנתק את עמדותיו הפוליטיות ממחקרו?" תשובתו של יואב הייתה חד-משמעית – הוא מסוגל. השאלה הזאת ליוותה אותי תקופה לא קצרה. הייתי חייב להוכיח לכול – לעולם כולו ואולי לעצמי – כי אני יותר צדיק מהאפיפיור.

כתיבת הספר על הקמת תנועת החרות נמשכה כשנתיים וחצי. למרבה

15 יגאל וגנר ואיל כפכפי, שורש המחלוקת: הריב ההיסטורי בין תנועת העבודה והרביזיוניזם, תל-אביב 1982.

16 ס. יוהר, לאחר עשרים שנה, מתוך: מכתבי יחיעם ויץ, תל-אביב 1966, עמ' 6.

17 הביוגרפיה המרתקת שיהושע פורת כתב עליו, מראה את הקשר ההדוק בינו לבין התנועה הרוויזיוניסטית ובמיוחד הקשר עם הגורמים הרדיקלים כמו אברהם שטרן (יאיר). יהושע פורת, שלח ועט בידו: חייו של יונתן רטוש, תל-אביב 1989.

האירוניה, הספר פורסם על ידי הוצאת מרכז מורשת דוד בן-גוריון. במהלך הכתיבה הבנתי עוד יותר עד כמה התנועה הרוויזיוניסטית הייתה שסועה ולא מונוליתית. נערכו מאבקים מרים על הקמת תנועת החרות, שהוקמה ב־15 במאי 1948 – יום אחד אחרי ההכרזה על הקמת מדינת ישראל. גופים וזרמים בקרב התנועה ואצ"ל התנגדו להקמת המפלגה הפוליטית החדשה. המאבק החל בראשית 1948, ולקראת הקמת המדינה עלתה על הפרק שאלת פירוקו של האצ"ל ועתידו. מנחם בגין, מפקד האצ"ל, הציע להפוך אותו ממחתרת לוחמת למפלגה פוליטית המכירה במוסדות המדינה, והפועלת לפי כללי המשחק הדמוקרטי. מבחינת בגין, שהיה דמות פוליטית יותר מדמות צבאית, היה זה רעיון ארוך טווח. מאז שמונה לתפקיד מפקד אצ"ל, בשלהי 1943, הוא רצה להפוך ארגון זה ממיליציה המקבלת את המרות של גוף פוליטי היצוני – המפלגה הפוליטית של התנועה הרוויזיוניסטית (הצה"ר) – למחתרת היוצרת לעצמה מקור סמכות אוטונומי, וכך שמה קץ לקשריה עם הגוף הפוליטי. התהליך, ששלומי רוניק כתב עליו,¹⁸ מומש ב־1948 כשמנחם בגין הצהיר על הקמת תנועת החרות. מולו ניצבו כוחות שהתנגדו לרעיון זה: הגופים הרדיקליים באצ"ל שרצו להפוך את המחתרת לממשלה גולה שלא תכיר במוסדות המדינה, ושמטרתה היא להיאבק נגדם. בראשם עמדו אישים שהנהיגו את משלחת האצ"ל בארצות הברית, הלל קוק ושמואל מרלין, אישים שלא קיבלו את המנהיגות והסמכות של מנחם בגין. הם התייחסו אליו ב"בוז פטריקני". העימות הדרמטי והטרגי בין הגישות והכוחות התחולל בפרשת "אלטלנה" הידועה שהתחוללה ביוני 1948, אחרי הקמת המדינה והקמת תנועת החרות. מי שארגן ומימן את הפלגת האנייה היה הלל קוק, שמטרתו לא הייתה לערוך פוטש נגד דוד בן-גוריון או לנסות לפגוע בסמכות הממשלה הזמנית. מטרתו הייתה שונה לחלוטין – לפגוע בכוחו ובסמכותו של מנחם בגין שעסק בארגון המפלגה שהקים, שהייתה אז בשלבי גיבושה הראשונים.¹⁹ החוגים הרדיקליים המשיכו להיאבק נגד בגין ודרכו במסגרת תנועת החרות. עימות נוסף התחולל בוועידה הארצית השנייה של התנועה שהתכנסה בראשית 1951. הרדיקלים, שהקימו גוף

18 שלמה רוניק, "מחתרת ופוליטיקה בחברה מפולגת: הארגון הצבאי הלאומי – ממחתרת מפלגתית למפלגה במחתרת", עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראיילן 1998.

19 על כך: אופירה גראויס-קובלסקי, "מיתוס 'אלטלנה' בתנועת החרות", עבודת גמר לתואר שני, אוניברסיטת חיפה, נובמבר 2005.

פנימי ששמו "סיעת למרחב"²⁰, לא הצליחו לנטרל את מנחם בגין כמנהיג התנועה. הם לא הפנימו את עוצמת כוחו והשפעתו בקרב חברי תנועת החרות ותומכיה, דברים שאפשר להבינם לא רק דרך מושגים פוליטיים ורציונליים. אחרי כישלונם הם סולקו מרשימת התנועה לכנסת השנייה וממוסדותיה, ואף משורותיה. תנועת החרות טוהרה מיסודות חתרניים עד שנת 1966, כשנס המרד הונף בידי אחד מראשי "סיעת למרחב". שמו היה שמואל מיכה תמיר-כצנלסון.

לא רק הרדיקלים התנגדו להקמת חרות, אלא גם אנשי הצה"ר המתונים. הם חששו, ובצדק, כי המפלגה החדשה עלולה לפגוע במפלגתם וטענו כי אסור לפצל את התנועה הרוויזיוניסטית לשתי מפלגות. הם ניסו לאחד את שתי המפלגות, אבל בגין, שהיו לו חושים פוליטיים מחודדים, דחה את ההצעה בתוקף. הוא הבין היטב כי לצה"ר לא היה סיכוי להצליח בבחירות לאספה המכוננת. אחרי הבחירות במאי 1949,²¹ נערך איחוד עם הצה"ר המובסת. כך הצליח מנחם בגין הצעיר – הוא היה אז בן 36 – להיות המנהיג היחיד של התנועה הרוויזיוניסטית ויותר מזה – היורש היחיד של זאב ז'בוטינסקי, האב המייסד. כל חייו הדגיש בגין כי הוא תלמידו וממשיכו של ז'בוטינסקי, תוך טשטוש מכוון ומתוחכם של ההבדלים הגדולים ביניהם. מנחם בגין לא התכוון לפלג ולפרוש, אלא לנסות להגיע לכס השלטון תוך שימוש בכללים הפוליטיים המקובלים: לוותר, להציע פשרות, להקים קואליציות כדי להרחיב את הבסיס הפוליטי שתמך בו, דברים שז'בוטינסקי לא עשה. מבחינת היחס לחיים הפוליטיים בגין היה רחוק מאוד מ"מורו". הוא היה קרוב דווקא ליריבו הגדול דוד בן-גוריון, ואילו ז'בוטינסקי היה קרוב למדי להלך הרוח של יצחק טבנקין. שניהם לא היו מסוגלים מבחינה נפשית לשעבד את כל חייהם למען הפוליטיקה, אבל בגין ובן-גוריון היו מסוגלים. זה היה תוכן חייהם.

בשנת 2002 סיימתי את הטיפול בהפקת הספר והצעד הבא היה כמעט מתבקש – לכתוב ספר נוסף על תולדות חרות. לא מדובר אפוא בכתיבה על נושא חדש, אלא בהעמקת נושא שהפך למוכר. אחרי פרסום הספר היה יחסם של אנשי מוסדות ההנצחה של התנועה הרוויזיוניסטית כלפי דו-ערכי. מצד אחד, הם קיבלו, לא תמיד בשמחה, את העובדה שאני

20 על כך: אורנה מילר, "הקבוצה העברית: אידיאולוגיה ופוליטיקה", עבודת גמר, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 2002.

21 בבחירות, שנערכו ב-25 בינואר 1949, הצה"ר לא הצליח לקבל אפילו מנדט אחד.

משתדל לא לערב שיקולים פוליטיים ואידאולוגיים בכתיבתי המחקרית, שמחו מאוד לארח את תלמידיי בארכיון שבמכון ז'בוטינסקי ואף העניקו לי כמה פרסים. ב־2007 קיבלתי פרס על שם הלל קוק בטקס מכובד שנערך בביתה הנאה של נילי קוק, אלמנתו של הלל, בכפר שמריהו. ציינתי בטקס כי כשכתבתי על מפא"י, לא קיבלתי אפילו פרס אחד ואילו עתה, כשאני כותב על תנועת החרות, קיבלתי כמה פרסים יוקרתיים...

ואולם, היה צד שני ביחסם כלפיי. כמה דברים שכתבתי בעיתונות היומית, במיוחד על מנחם בגין, גררו תגובות מטעם "שומרי החומות" של הנצחתו. עיקרן היה התעלמות מהצד המורכב או הבעייתי באישיותו של בגין, שכן הם מעדיפים להציגו באופן חף מדו־משמעיות. דוגמה לכך הוא מאמרי שפורסם לרגל 15 שנים למותו.²² נטען בו כי למרות הכרזתו כי זאב ז'בוטינסקי הוא מורו ורבו, בשקט, בלי אומר ודברים, סלל לעצמו בגין דרך מנוגדת לדרכו של "המורה". דוגמה מובהקת לכך היא דרכו הפוליטית של בגין שהביאה אותו לראשות ממשלת ישראל. ב־1931, בקונגרס הציוני הי"ז, הייתה לז'בוטינסקי הזדמנות פז להיבחר לנשיאות ההסתדרות הציונית, במקום יריבו הגדול חיים וייצמן. במקום זה הוא קרע את כרטיס הציר שלו והחל לפסוע בשביל שהוביל לפילוג תנועתו, לפרישתו מההסתדרות הציונית ולסופו הציבורי העגום: התגלגלותו לשולי ההיסטוריה הציונית. מנחם בגין מעולם לא ביקר את דרכו של ז'בוטינסקי, אבל למד את הלקח המר: הוא מעולם לא קרע את כרטיס הציר שלו. הוא מעולם גם לא שבר את המסגרת הפוליטית שהיה בה, דבר שיריביו הרדיקלים האשימו אותו בעשייתו בימי המאבק על השילומים.²³ נציג מרכז מורשת מנחם בגין מיהר לשלוח מכתב למערכת העיתון שבו נכתב כי פרופ' יחיעם ויץ "מנסה לקעקע את הקביעה, שבגין הוא ממשיכו של זאב ז'בוטינסקי" וקבע כי הטענה הזאת היא "מופרכת".²⁴

המתפלמסים לא הבינו כלל כי התכוונתי לשבח את בגין, ולא לגנותו. יכולתו של בגין להציג את עצמו כיוורשו האולטימטיבי של "האב המייסד", ובה בשעה ללמוד את הלקחים מדרכו, מעידה על תחכומו הפוליטי. לכן אני רואה בו סוג של עילוי פוליטי.

22 יחיעם ויץ, "פרגמטיסט מיוסר", הארץ, 8 במרס 2007.

23 יעקב לוטן (דן), "ומפני חטאי תנועת החרות..." , סלם, ה-ו (נד-נה) (אלול תשי"ג-תשרי תשי"ד), עמ' 18.

24 מכתבו של הרצל מקוב, מנכ"ל מרכז מורשת מנחם בגין, הארץ, 21 במרס 2011.

הספר השני הן בשנים הגורליות של תנועת החרות. חלקו הראשון עוסק בתקופת התרסקותה, שנבעה בעיקר מהיריבויות הפנימיות שבתוכה. היא באה לידי ביטוי בולט בירידתה התלולה בבחירות לכנסת השנייה, שהתקיימו בקיץ 1951.²⁵ מיד אחרי תוצאות הבחירות נטש מנחם בגין את הזירה הפוליטית לחצי שנה, צעד שגרם לתחושה כבדה בקרב חברי תנועתו. הם הפכו לצאן בלי רועה.²⁶ בגין חזר לפעילות הפוליטית בראשית 1952, להפגנה האלימה נגד השילומים שארגנה תנועתו בלב ירושלים. יריביה הצליחו להדביק לה דימוי של מפלגה המסכנת את בסיס הדמוקרטיה הישראלית השבירה. דימוי זה פגע מאוד בתנועה הצעירה, שקמה פחות מארבע שנים קודם לכן.

מנחם בגין הבין היטב את המשמעות הקטלנית של ההפגנה. הוא היה מוכן לעשות הכול כדי להציל את עצם קיומה של תנועת החרות, שהגיעה לסף אבדון. בלי אומר ודברים הוא גיבש קו חדש – פרגמטי, לא אידאולוגי ואף ציני – שהציג את חרות כמפלגה ממלכתית המאמצת את עקרונות הדמוקרטיה בלי היסוס ובלי ערעור. כך החל תהליך ייצובה של התנועה ומסעה האטי אל לב הזירה הפוליטית. הוועידה הארצית השלישית של חרות, שנערכה באפריל 1954, הייתה המופע הגדול של התנועה המחודשת. מנחם בגין, שדרדר את תנועתו לתהום, הצליח להציגה עם אדרת חדשה, לא מאיימת ולא מסוכנת, שונה לחלוטין מזאת שארגנה את ההפגנה בירושלים, כשנתיים בלבד לפני כן.

המבחן הגדול של התנועה ושל מנהיגה היה בבחירות לכנסת השלישית שהתקיימו ביולי 1955. היה ברור לכול כי הבחירות היו לגביה בבחינת "לשרוד או לחדול". המשמעות של הפסד נוסף היה קץ תנועת החרות כמפלגה פוליטית ויותר מזה – קץ הקריירה הפוליטית של מנחם בגין, שהיה אז בן 42. הוא לא רצה לסיים את הקריירה שלו כמו נתן ילין-מור²⁷ או כמו זאב ז'בוטינסקי. הצלחת תנועתו בבחירות הייתה גדולה. היא כמעט הכפילה את כוחה,²⁸ ובפעם הראשונה בקורותיה ובקורות המדינה הפכה למפלגה השנייה בגודלה בכנסת, אחרי מפא"י, והמפלגה

25 ראו לעיל הערה 5.

26 על כך במאמרי: "לאן נעלם מנחם בגין? היעלמותו ב־1951 ומשמעותה", בספר זה.

27 נתן מור־ילין (פרידמן) (1913–1980) היה חבר מרכז לח"י ועמד בראש רשימת "מפלגת הלוחמים" לבחירות לאספה המכוננת. הוא נבחר כחבר הכנסת הראשונה ואחרי כמה חודשים מפלגתו התפרקה והוא נאלץ לפרוש מהחיים הפוליטיים.

28 תנועת החרות זכתה ב־15 מושבים בכנסת החדשה (12.6%).

הראשית באופוזיציה. ניצחון חרות בבחירות היה ניצחוננו המזהיר של בגין. לא פחות מהניצחון שנחל הליכוד במהפך ב־1977. הוא הוביל מפלגה מובסת ודוחה לניצחון נגד כל הסיכויים. המאמר "מאצ"ל לגח"ל: קווי המתאר של תנועת החרות, 1948–1965", המתפרסם בקובץ זה ממחיש את גודל הניצחון. מהקמת תנועת חרות ועד להקמת גח"ל (גוש חרות–ליברלים), באביב 1965, התנועה ומנהיגה ספגו כישלונות רבים בכל מערכות הבחירות לכנסות – מהראשונה ועד לחמישית. הקמת גח"ל נבעה מהמודעות של מנחם בגין, שהבין כי בלי הרחבת הבסיס הפוליטי־מפלגתי אין אפשרות להגיע לכס השלטון. הכישלונות האלה מדגישים את ההצלחה הגדולה בבחירות 1955.

בראייה היסטורית, מנחם בגין היה דמות מרכזית ומשמעותית יותר מזאב ז'בוטינסקי משלוש בחינות. הבחינה הראשונה היא משך זמן המנהיגות בתנועה הרוויזיוניסטית: ז'בוטינסקי עמד בראשה 15 שנים: מהקמתה ב־1925 ועד למותו ב־1940; בגין עמד בראשה 35 שנים: מהקמת תנועת החרות ב־1948 ועד לפרישתו מראשות הממשלה ומהזירה הפוליטית ב־1983. הבחינה השנייה היא ההתנגדות למנהיגותם: ההתנגדות לז'בוטינסקי בקרב תנועתו הייתה גדולה מן ההתנגדות לבגין. בשנות השלושים היו שני מוקדים שלא קיבלו את דרכו של ז'בוטינסקי. בראשית העשור היו אלה החוגים המתונים, בראשות מאיר גרוסמן, שהתנגדו לכוונתו לפרוש מהסתדרות הציונית ולהקים הסתדרות ציונית מתחרה. הם פילגו את התנועה והקימו מפלגה רוויזיוניסטית שנשארה בהסתדרות הציונית "הישנה". בחלק השני של העשור התנגדו גורמים רדיקליים, בראשות אישים צעירים כמו מנחם בגין, אברהם שטרן (יאיר) וישראל שייב (אלדד), לדרכו הדיפלומטית ולתמיכתו באנגליה. בסוף חייו הפך ז'בוטינסקי לכעין "מלך גולה". הייתה התנגדות גם לדרכו של בגין, אך היא הייתה קצרה יחסית. מנחם בגין הנהיג את תנועתו ביד רמה במשך שנות דור. הבחינה השלישית היא דרך ההתנהלות. בשעה שז'בוטינסקי הוביל את תנועתו למבוי סתום, בגין הוביל אותה לכס השלטון – בפעם הראשונה בתולדות התנועה הציונית ומדינת ישראל.

מדוע דמותו של מנחם בגין מרתקת אותי? בראשית שנות התשעים, לפני התחלת מחקרי על משפט קסטנר, הרהרתי על האפשרות לכתוב ביוגרפיה על חיי פינחס לבון, הגיבור הטרגי של הפרשה שהסעירה את

הציבור הישראלי שנים רבות. הרעיון נפל מסיבה פשוטה – שמעתי כי ההיסטוריונית איל כפכפי כותבת את הביוגרפיה עליו, שיצאה לאור בשלהי העשור.²⁹ רציתי לכתוב דווקא עליו כי היו לו שתי נשמות: אחת מוארת ואחת חשוכה. לבון היה אינטלקטואל מבריק, בעל יכולת ניתוח מדהימה, נואם שלשונו חדה כתער, פובליסיסט שמאמרו נקראים בנשימה עצורה עד עצם היום. הוא היה מנהיג כריזמטי ומושא להערצה של חסידיו. אבל, היה צד נוסף באופיו, קו אפל ומאיים. ברל כצנלסון תיאר אותו כ"מוח מזהיר בנפש עכורה" ומשה שרת, שכיהן כראש הממשלה באותה תקופה תיאר: "האיש המוזר הזה, שבכוח שכלו וכישרונו היה מסוגל להגיע לגדולות אילולא באו סילופי אופיו והוציאווהו לתרבות רעה".³⁰

גם לבגין היו שתי נשמות, תכונה צד שנעדר אצל מנהיגים כמו לוי אשכול, גולדה מאיר, פינחס ספיר או יצחק רבין. המסלול הציבורי-פוליטי של מנחם בגין, שצמח כמפקד מחתרת, ושל פינחס לבון, שהיה מנהיג בהסתדרות ובתנועה הקיבוצית,³¹ היה שונה.³² אבל אצל שניהם היה פן מואר, מזהיר ורווי כריזמה וכישרונות בצד פן בעייתי וקשה אך מרתק, שחסידיו של בגין מתעלמים ממנו. בגין היה דיכאוני, פסיכי, הרפתקני ונטול יכולת להשתמש בעוצמה באופן מדוד וביקורתי – קווים שנעדרו לגמרי אצל יורשו, יצחק שמיר. שתי הנשמות שלו באו לידי ביטוי בתקופתו כראש הממשלה. הפן המואר בא לידי ביטוי בקדנציה הראשונה של כהונתו (1977–1981) והבעייתי – בשנייה (1981–1983).³³ היא הסתיימה באקורד דרמטי – פרישתו מראשות הממשלה. הוא נטש את הגה הקברניט באחת התקופות החמורות ביותר בקורות המדינה. הציבור הישראלי חש כי הוא צאן בלי רועה – תחושה דומה לזאת שחשו חברי תנועת החרות 32 שנים קודם לכן.³⁴ נכתבו כמה ביוגרפיות על חייו, רובן לא מעולות,

29 איל כפכפי, לבון – אנטי משיח, תל-אביב 1998.

30 משה שרת, יומן אישי, כרך ג, 20 בפברואר 1955, תל אביב 1978, עמ' 740.

31 הוא היה מנהיג חבר הקבוצות, למרות של לא היה חבר קבוצה.

32 למרות ההבדלים הגדולים, ניתן לאתר נקודת דמיון: כאנשים צעירים, שניהם היו מנהיגי תנועת נוער – מנחם בגין כנציב בית"ר בפולין ופינחס לבון כמנהיג גורדוניה בגליציה.

33 על כך במאמרי: "שתי הנשמות: מנחם בגין כראש הממשלה (1977–1983)", בתוך: אברהם דיסקין (עורך), מאלטלנה עד הנה: לגולה של תנועה – מחרות לליכוד, ירושלים 2011, עמ' 194–227.

34 קו הנטישה בימי משבר הוא קו מרכזי בקורות חייו. הוא עלה לא רק באירועים שצוינו פה. ניתן להביא עוד דוגמאות לכך: התנהלותו ב-1940, עת שהה בוויילנה כשהיה נציב בית"ר ולא חזר לצאן מרעיתו בפולין הכבושה (על כך ראו: יחיעם ויץ, "או מולדת

בלשון המעטה. בגין ראוי לכך שתיכתב עליו ביוגרפיה חדשה ועדכנית שתציג את מורכבות דמותו ומנהיגותו ללא האמוציות הפוליטיות של חסידי ומתנגדיו.

המאמרים המתפרסמים בספר זה דנים בנושאים הקשורים לתנועה הרוויזיוניסטית שעסקתי בהם בשנים האחרונות. המאמר "הביקורת הרוויזיוניסטית על הנהגת היישוב בתקופת השואה" העביר אותי מנושאי עבודת הדוקטור שלי לנושא מחקרי הבא: משפט קסטנר. הוא עוסק בביקורת של אנשי התנועה הרוויזיוניסטית על הנהגת היישוב בימי השואה, ובהתקפותיהם הקשות על ראשי הסוכנות היהודית, שרובם היו מנהיגי מפא"י. אלה הם אנשי "הציונות הקטנה" שהעיקר לגביהם היה תפיסת "עוד דונם ועוד עז", גם בימים הנוראים של השמדת יהודי אירופה. התקפות אלה היו דומות להתקפות תנועת החרות בימי משפט קסטנר. הם גובשו כבר בשנות השלושים, בימי הוויכוח המר על העברת רכוש יהודי גרמניה לארץ-ישראל. עיקר טענותיהם היה שתנועת העבודה סייעה לקומץ קטן תוך התעלמות ממצוקת המוני היהודים. אנשי תנועת החרות ראו את רכבת ההצלה שארגן ישראל קסטנר כסמל ועדות להעדפה הפושעת של מפא"י. הם כינו אותה "רכבת הפרומיננטים (מיוחסים)".

שניים מהמאמרים מהווים המשך למאמר הקודם: הם עוסקים בתנועת חרות ובמשפט קסטנר. המאמר "תנועת החרות ומשפט קסטנר" עניינו יחסה של התנועה למשפט זה. מודגשות בו שתי נקודות: הראשונה היא כי תנועת החרות הייתה ראש החץ בהתנגדות לישראל קסטנר. היא קבעה כי "הקסטנריות" הוא המיצוי של "הציונות הסוכנותית והמפא"יניקית". השנייה שונה מהראשונה ולפיה תנועת החרות לא הייתה הראשונה שניצלה את פסק הדין במערכת הבחירות.³⁵ חרות התחילה להשתמש בו רק אחרי

חופשית או גטו: יחסם של מנחם בגין והאצ"ל לשואה בשנות הארבעים", בתוך: דינה פורת (עורכת), שואה ממרחק תבוא: אישים ביישוב הארץ-ישראלי ויחסם לשואה ולנאציזם, 1948-1933, ירושלים 2008, עמ' 379-402; התנהלותו בימי משבר "אלטלנה" (על כך ראו: אופירה גראויס-קובלסקי, "מיתוס אלטלנה בתנועת החרות", עבודת גמר, אוניברסיטת חיפה, נובמבר 2005).

35 פסק-הדין של בית-הדין המחוזי בירושלים במשפט נקרא על-ידי השופט בנימין הלוי ב־22 ביוני 1955. הבחירות לכנסת השלישית נערכו כחודש לאחר מכן – ב־26 ביולי 1955. משפט קסטנר היה מרכיב מרכזי במערכת הבחירות.

שהתברר לאנשיה כי מפלגות השמאל, כמו אחדות העבודה, עשו בו שימוש נרחב. במידה רבה, לא נותרה להם בררה.

המאמר השני, "תנועת החרות: שמואל תמיר ומשפט קסטנר", דן ביחסים הנפתלים שבין תנועת החרות לשמואל תמיר בתקופת משפט קסטנר. בסיס המאמר הם שלושה מכתבים שמצאתי בארכיון האישי של אריה בן־אליעזר בארכיון מכון ז'בוטינסקי.³⁶ שמואל תמיר היה ממיסדי תנועת החרות ופעיל מרכזי בימי המאבק נגד השילומים מגרמניה, ועמדותיו היו אז רדיקליות ביותר. בראשית 1953 התברר לו כי מנחם בגין נוטש את המאבק הזה, צעד שנתפס בעיניו כ"בוגדני". תגובתו הייתה פרישה מהתנועה בטריקת דלת. בימי משפט קסטנר היו יחסיו עם אנשי התנועה עכורים – שררה ביניהם איבה מרה. אך למרות זאת ביקש תמיר מאריה בן־אליעזר, מראשי חרות ששהה תקופה ממושכת באירופה בשל מחלת לב קשה, לעזור לו לחפש תיעוד הקשור למשפט. המכתבים שצורפו למאמר שופכים אור על עולמה הפנימי של תנועת חרות ועל היחסים המורכבים שבין חברי צמרת התנועה.

מאמר נוסף, "בין איבה לקרבה: יחסו של בן־גוריון לרוויזיוניזם ולזרמיו", עוסק ביחסו הנפתל והדו־ערכי של דוד בן־גוריון לתנועה הרוויזיוניסטית ולאנשיה. במהלך השנים הרבות של פעילותו הציבורית, הוא הטיח דברים קשים ואף גסים כלפי התנועה עצמה ובעיקר כלפי מנהיגיה המרכזים – זאב ז'בוטינסקי ומנחם בגין. הוא כינה את ז'בוטינסקי "ולדימיר היטלר" וביזמנו הוא כינה אותו "דוצ'ה", ויחסו כלפי מנחם בגין היה לא פחות בוטה. בן־גוריון כינה אותו בכינויים כמו "המוקיון" או "דתן הממושקף", ואף השווה אותו לאדולף היטלר. ניתן להסיק מדבריו אלה מסקנה חד־משמעית: יחסו לתנועה הרוויזיוניסטית התמצה באיבה ובוז עמוקים. אולם במקביל היה ביחסו קו שונה לחלוטין: קרבה ואף קרבת נפש. קו זה בא לידי ביטוי ביחסו החם כלפי אישים בולטים של התנועה, כמו המשורר אורי צבי גרינברג (אצ"ג), ואפילו למנהיגיה בתקופות שונות. דוגמה מובהקת לכך היא שינוי יחסו כלפי מנחם בגין ב-1967: משנאה יוקדת לידידות חמה. במאמר מובאות דוגמאות ליחסו הכפול, ואני מנסה להסביר את התופעה המרתקת זאת. המאמר האחרון "נסכי ההדר" עוסק בתופעה מיוחדת לתנועת החרות –

36 אריה בן־אליעזר (ז'בוטינסקי) (1913–1970) היה ממפקדי האצ"ל ומראשי תנועת החרות. כיהן שנים כחבר הכנסת. היה סגן יו"ר הכנסת בשנים 1955–1970.

"הנסיכים", בניהם של מנהיגי התנועה ומייסדיה שהגיעו לעמדות הנהגה בליכוד ובמדינה. מדובר בדמויות כמו בנימין זאב בגין ודן מרידור. גם בשאר המפלגות ישנם נציגים של הדור השני – התופעה התחילה בשנות החמישים והשישים כשבניהם של מייסדי מפא"י, כמו אהרן רמז ומשה דיין, הגיעו לעמדות פוליטיות בכירות. ואולם, בתנועת החרות התופעה נפוצה יותר, בין השאר בגלל אופייה המיוחד של "המשפחה הלוחמת". מאמר זה נכתב לפני כעשור שנים ומאז הפכה התופעה למורכבת יותר – חלק מ"הנסיכים" מרדו במורשת אבותיהם והטילו ספק בציפור הנפש של התנועה הרוויזיוניסטית: שלמות המולדת. אהוד אולמרט וציפי לבני הם הדוגמאות הבולטות לכך. אולמרט טען לא אחת כי בשאלה הגורלית הזאת אביו, מרדכי אולמרט, טעה. לעומת זאת, חלק מה"נסיכים" הם שומרי הגחלת. דוגמה לכך הוא עוזי לנדאו, בנו של חיים לנדאו, שהיה מראשי המאבק נגד ההתנתקות של ראש הממשלה אריאל שרון. קובץ המאמרים הזה איננו סוף פסוק מבחינתי. המחקר על התנועה הרוויזיוניסטית ועל תנועת החרות הוא מרתק, חשוב וגם אקטואלי. תנועת החרות היא עתה סוג של מפלגת השלטון – מעין מפא"י בעבר. לכן, העיסוק המחקרי בה מעניק כלים להבנת ההווה ולא רק להבנת העבר. למרות שנכתבו בעשור האחרון לא מעט מחקרים על התנועה, תחומים רבים – במיוחד לגבי התקופה שמאז המהפך הפוליטי הראשון ב-1977 – עדיין לא נחקרו. אני מקווה שבשנים הבאות תלמידי ואני נפתח תלמים מחקריים נוספים.

דבריו של נתן אלתרמן בטורו מבטאים את שאיפתי בנוגע למחקרי העתידים:

אז הטפל נשאר שכוח
והעיקר נחרת בחרט,
...ואז שבים אל הוויכוח.
אבל שבים אליו אחרת.³⁷

37 נתן אלתרמן, שיחת בינים, 1949, הטור השביעי, כרך ג', תל-אביב 1978, עמ' 337-339 (הטור פורסם בדבר, 4 בפברואר 1949). תודתי העמוקה לד"ר אופירה גראוויס-קובלסקי שהציעה לי לחתום את המבוא בטור הזה.